

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i06.059>

BADIIY MATN TAHLILIDA STRUKTUR-SEMANTIK YONDASHUVNING ILMIY-NAZARIY PRINSIPLARI

Negmatova Dilafruz Xusanovna

Samarqand davlat pedagogika instituti,

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası tayanch doktranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnni tahlil qilishda struktur-semantik yondashuvning nazariy asoslari, uning tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi ahamiyati hamda zamonaviy filologiyada tutgan o‘rni haqida so‘z yuritiladi. Badiiy matnning struktur qurilishi, semantik qatlamlari, til birliklarining estetik vazifasi, obrazlar tizimi va kommunikativ xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, struktur-semantik tahlil metodlarining badiiy asar mazmunini ochib berishdagi imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy matn, struktura, semantika, lingvopoetika, matn tahlili, kommunikativlik, obrazlilik, poetik tafakkur, matn lingvistikasi.

Hozirgi zamon tilshunosligi va adabiyotshunosligida badiiy matnni ilmiy asosda o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki badiiy asar inson tafakkuri, ruhiy kechinmalari va estetik qarashlarining murakkab ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Har qanday badiiy matn oddiy nutqiy birlik emas, balki murakkab kommunikativ va estetik tizimdir. Shu sababli uni chuqur anglash uchun matnning ichki strukturasini hamda mazmuniy qatlamlarini birgalikda tadqiq etish zarur bo‘ladi.

Badiiy matnni o‘rganishda turli metodologik yondashuvlar mavjud bo‘lib, ular orasida struktur-semantik yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv matnning struktur qurilishi va ma‘no tizimini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga asoslanadi. Struktur-semantik tahlilda har bir til birligi ma‘lum badiiy-estetik vazifa bajaruvchi unsur sifatida qaraladi. Natijada matndagi yashirin ma‘nolar, ramziy ifodalar va obrazlar tizimini chuqurroq anglash imkoniyati yuzaga keladi.

Badiiy matnning asosiy xususiyatlaridan biri uning ko‘p qatlamli ma‘noga ega ekanligidir. Oddiy nutqda so‘zlar ko‘proq axborot uzatish uchun xizmat qilsa, badiiy matnda ular estetik ta’sir vositasiga aylanadi. Muallif so‘z orqali nafaqat voqelikni tasvirlaydi, balki

o‘quvchining hissiyoti va tafakkuriga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli badiiy matnni tahlil qilishda semantik va struktur jihatlarining uyg‘unligi muhim hisoblanadi.

Struktur-semantik yondashuv XX asr tilshunosligida shakllangan strukturalizm ta’limoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Ferdinand de Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, har bir birlik boshqa birliklar bilan munosabat asosida ma’no kasb etishini ta’kidlagan. Keyinchalik Roman Yakobson, Yuri Lotman, Vladimir Propp kabi olimlar ushbu g‘oyalarni rivojlantirib, badiiy matnni yaxlit semiotik tizim sifatida o‘rganishga katta hissa qo‘shganlar.

Yuri Lotman badiiy matnni murakkab axborot tizimi deb baholaydi. Uning fikricha, badiiy matnning har bir elementi ma’lum semantik yuklama tashiydi va umumiy mazmunni shakllantirishga xizmat qiladi. Roman Yakobson esa poetik funksiyani tilning eng muhim estetik xususiyatlaridan biri sifatida ko‘rsatadi. Bu qarashlar struktur-semantik tahlilning ilmiy-nazariy asoslarini yanada mustahkamlagan.

Bugungi kunda struktur-semantik yondashuv nafaqat tilshunoslikda, balki adabiyotshunoslik, pragmatolingvistika, semiotika va kognitiv tilshunoslik kabi yo‘nalishlarda ham keng qo‘llanmoqda. Bu esa ushbu metodning universal ilmiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Badiiy matnning struktur xususiyatlari uning kompozitsion qurilishi, obrazlar tizimi, sintaktik vositalari va til birliklarining o‘zaro bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Har qanday badiiy asarda kirish, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim kabi kompozitsion qismlar mavjud bo‘lib, ular asarning umumiy mazmunini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Struktur-semantik yondashuv ushbu qismlar o‘rtasidagi bog‘lanishni tahlil qilish orqali matnning ichki mexanizmini ochib beradi.

Badiiy matnda semantik qatlam alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki badiiy asarda so‘zlar ko‘pincha ko‘chma, ramziy yoki konnotativ ma’noda qo‘llanadi. Masalan, “tong” so‘zi oddiy ma’noda kunning boshlanishini bildirsa, badiiy matnda u umid, yangilanish yoki yangi hayot timsoli sifatida talqin qilinishi mumkin. Shu jihatdan badiiy matn semantikasi murakkab va ko‘p qirrali xarakterga ega bo‘ladi.

Struktur-semantik tahlilda obrazlilik ham muhim o‘rin egallaydi. Badiiy obraz muallifning estetik tafakkuri mahsuli bo‘lib, u orqali asarning asosiy g‘oyasi ifodalanadi. Obrazlar tizimi matnning semantik markazini tashkil qiladi. Har bir obraz ma’lum ramziy ma’noga ega bo‘lib, boshqa obrazlar bilan o‘zaro munosabatga kirishadi. Natijada asarning umumiy badiiy konsepsiyasi shakllanadi.

Badiiy matnda metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa kabi tasviriy vositalarning qo‘llanishi ham struktur-semantik tahlil uchun muhimdir. Ushbu vositalar matnning estetik ta’sirchanligini oshiribgina qolmay, uning yashirin ma’nolarini ham yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, metafora murakkab semantik munosabatlarni ifodalash imkonini beruvchi asosiy poetik vositalardan biri hisoblanadi.

Badiiy matnning kommunikativ tabiati ham struktur-semantik yondashuvda alohida e’tibor talab qiladi. Har qanday badiiy asar muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi estetik muloqotni ta’minlaydi. Muallif o‘z fikrini til vositalari orqali ifodalaydi, o‘quvchi esa ushbu ma’nolarni interpretatsiya qiladi. Bunda matnning struktur qurilishi va semantik imkoniyatlari muhim rol o‘ynaydi.

Struktur-semantik tahlilda intertekstuallik hodisasi ham katta ahamiyatga ega. Bir matnning boshqa matnlar bilan bog‘liqligi, iqtiboslar, ramziy ishoralar va madaniy kodlar matnning semantik qatlamini boyitadi. Ayniqsa, zamonaviy adabiyotda intertekstual unsurlar badiiy tafakkurning muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Badiiy matnni struktur-semantik asosda tahlil qilish o‘zbek tilshunosligida ham muhim ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Milliy adabiyot namunalarining lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etishda ushbu metod samarali vosita sifatida qo‘llanilmoqda. O‘zbek adabiyotidagi milliy obrazlar, ramziy ifodalar va poetik tafakkur mahsullarini o‘rganishda struktur-semantik yondashuv katta imkoniyatlarga ega.

Tilshunos olim N.Mahmudov matnni murakkab kommunikativ birlik sifatida talqin qilib, uning semantik yaxlitligini asosiy mezonlardan biri sifatida ko‘rsatadi. A.Nurmonov esa zamonaviy tilshunoslikda matnni tizimli ravishda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Ushbu qarashlar struktur-semantik tahlilning nazariy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Badiiy matnni struktur-semantik jihatdan tahlil qilishda bir nechta metodlardan foydalaniladi. Jumladan, komponent tahlil, kontekstual tahlil, oppozitsion tahlil va diskursiv tahlil metodlari matnning turli qatlamlarini o‘rganishga xizmat qiladi. Komponent tahlil so‘z ma’nosining tarkibiy qismlarini aniqlasa, kontekstual tahlil birliklarning matn ichidagi funksional ma’nosini ochib beradi. Oppozitsion tahlil esa qarama-qarshi tushunchalar orqali matndagi konflikt va semantik ziddiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Badiiy matnda vaqt va makon kategoriyalari ham muhim struktur-semantik vositalar hisoblanadi. Vaqt voqealarning rivojlanishini belgilasa, makon obrazlar harakati va badiiy muhitni shakllantiradi. Ko‘pincha muallif vaqt va makon vositasida asarning estetik ta’sirchanligini oshiradi. Masalan, tun obrazi qayg‘u yoki iztirobni ifodalasa, bahor fasli yangilanish va umid ramzi sifatida qo‘llanishi mumkin.

Badiiy matnning estetik vazifasi uning asosiy xususiyatlaridan biridir. Muallif til vositalari yordamida o‘quvchida muayyan hissiy holatni yuzaga keltiradi. Struktur-semantik yondashuv aynan ushbu estetik ta’sir mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiladi. Natijada matnning nafaqat mazmuni, balki uning emotsional-ekspressiv imkoniyatlari ham tahlil qilinadi.

Zamonaviy filologiyada struktur-semantik yondashuvning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Chunki ushbu metod matnni kompleks ravishda o‘rganish imkonini beradi. U lingvistik va adabiy tahlilni uyg‘unlashtirib, badiiy asarning yashirin qatlamlarini ochishga

yordam beradi. Ayniqsa, kognitiv tilshunoslik va pragmalingvistika bilan integratsiya struktur-semantik tahlilning ilmiy imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda.

Shuningdek, struktur-semantik tahlil o‘quvchining interpretativ tafakkurini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki bunday tahlil jarayonida o‘quvchi matndagi yashirin ma’nolarni mustaqil ravishda anglashga harakat qiladi. Bu esa badiiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, struktur-semantik yondashuv badiiy matnni chuqur va har tomonlama tahlil qilish imkonini beruvchi zamonaviy ilmiy metodlardan biridir. Ushbu yondashuv matnning struktur qurilishi hamda semantik qatlamlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga asoslanadi. Natijada badiiy asarning estetik tabiati, yashirin ma’nolari, kommunikativ xususiyatlari va obrazlar tizimi yanada to‘liqroq anglashiladi.

Kelgusida struktur-semantik yondashuvni kognitiv, pragmatik va diskursiv tahlil metodlari bilan uyg‘unlashtirish badiiy matn tadqiqotlarining yanada rivojlanishiga olib keladi. Bu esa filologiya fanining nazariy va amaliy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sossyur F. Umumiy tilshunoslik kursi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
2. Lotman Yu. Badiiy matn strukturasi. – Moskva: Iskusstvo, 1970.
3. Yakobson R. Lingvistika va poetika masalalari. – Moskva, 1987.
4. Propp V. Ertak morfologiyasi. – Moskva, 1969.
5. Mahmudov N. Matn lingvistikasi asoslari. – Toshkent, 2015.
6. Nurmonov A. Zamonaviy tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2008.
7. Yo‘ldoshev B. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent, 2010.
8. Rasulov R. Matn va uning talqini. – Toshkent, 2018.
9. Hakimov M. O‘zbek tilida matn sintaksisi. – Toshkent, 2012.
10. Safarov Sh. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent, 2013.